

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՎԱՆԴԱԿԸ ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔՆ Է
(Կամ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ՀԱՅԵՐԻՆ)**

**«Հայկական բարձրավանդակն է Հայոց դասնության
զլխա-վոր թատերավայրը եւ դա է դասկերվում ու զգացվում իբրեւ
մեր ամբողջական հայրենիք՝ անկախ ազգագրական
դայնաններից եւ ժամանակների ֆաղափական
սահմանագծումներից»:**

Հայկ Ասարյան

*Վերջին տարիներին մամուլում եւ տարբեր ամբիոններից հաճախ
է հնչում այն միտքը, թե բռնագրավված հայկական հողերն ընդամենը
հիշողություն են, դասնության անվերադարձ դրվագ, եւ ամենեւին էլ
կարիք չկա դայնաբելու, արյուն թափելու դրանց վերա-հիրման համար,
ֆանգի միեւնույն է՝ ոչ ոք չի գնա այնտեղ ադրելու, իսկ այսօրվա
Հայաստանի Հանրադատությունը լիովին բավարար է հայության
հոգեւոր եւ այլ կարգի խնդիրները լուծելու համար:*

*Սույն հրատարակմամբ, նդասակ ունենմ հակահարված տալ
մնան վսանզավոր մտայնություններին, որոնք արվում են երբեմն
անգիտաբար, իսկ ավելի հաճախ՝ մութ նդասակայնությամբ:*

Մարդու եւ աւխարհագրական միջավայրի փոխադարձ կադր
վադուց հաստատված է գիտությամբ: Այս իմաստով, ինչդես ուսուցա-
նում է Ցեղային աւխարհայեցողությունը, Ազգը եւ Հայրենիքը Բացար-
ձակի ու Հավերժի հարթության մեջ կազմում են մեկ, անփակելի
ամբողջություն. Հայաստանը մնայուն հայրենիք է միայն հայերի հա-
մար, իսկ հայը հարատելի է միայն Հայաստանում: Ըստ այդմ, երբ
մասնատված է հայոց հայրենիքը, խաթարված է մաեւ հայի էությունը,
եւ ֆանի դեռ չունենմ ամբողջական Հայաստան, հոգեբանորեն, հետեւա-
դես եւ դիմագծորեն մնում ենմ ադձատված:

Իսկ ո՞րն է այդ մվիրական Հայաստանը՝ հայոց հավիտենական
հայրենիքը, որին, ինչդես ծնողին, չեն ընտրում: Դա, որոշակի սահ-
մանագծերով, բնաւխարհագրական այն անբաժանելի ամբողջու-
թյունն է, յրջադատի նկատմամբ բարձրադիր «լեռնային կղզին», որն
աւխարհագրական գիտության կողմից կոչվում է Հայկական բարձրա-

վանդակ: Հայկական բարձրավանդակը Ասծուց կամ Բնությունից հայերիս սրված այն հողակսորն է, որին են միայն հարազատ եւ բնորոշ մեր հոգե-մարմնական գծերը: Սա այն բնասարածն է, հայերիս միակ եւ կայուն «անվսանգութեան գոտին», որից դուրս այլ «օջախներ» փնտրելը ազգային ինքնաստղանություն է, որից դուրս՝ ոգու եւ բնասարածի անհամատեղելիության ղայմաններում, հայը ենթակա է վասաստրումի, ձուկումի: Պասկերացրեք, որ հայերը, թեկուզ հոծ զանգվածներով եւ մեկուսացված, աղուր են, օրինակ, Մադագասկարում, ուր չեն տեսնում եւ չեն տեսչում Արարասն ու Սեւանը, Արագածն ու Արաբը, աղուր են տեղի բնական ղայմաններից թելադրված կենցաղով, բարձրաբերձ լեռների փոխարեն՝ անծայրածիր օվկիանոսն է դառնում նրանց մտքի եւ հոգու երեւակայության սնուցիչը, փոխվում է նրանց դիմագիծը եւ այլն. անվիճելի է, որ նրանք աստիճանաբար կհեռանան իրենց էությունից ու կենթարկվեն տեսակափոխումի:

Այս առումով, սփյուռքահայությունը հայ մնալու մեկ ճանադարի ունի՝ դարձ դեղի իր նախահայրերի սրբազան երկիրը, եւ գաղթաբախարհի հայադաւադանումն ունի մեկ նդասակ՝ հնարավորին չափ հայ մնալ՝ մինչեւ հայրենադարձություն:

Կարծում եք, իզո՞ր էր անհայրենիք հրեությունը հազարամյակներ շարունակ տեսչում Երուսաղեմը, թե՞ թուրքերի ձգտումը դեղի Թուրան՝ ընդամենը զավեւտ է՝ «թուրք երիտասարդությունը զվարճացնելու»*:

Քաղաքական սահմանագծումներով, Հայկական բարձրավանդակի մեծ մասն այսօր մերը չէ. ազգագրական ղայմանները եւս ի նդաս մեզ չեն՝ Արեւմտահայասանը գերազանցադես բնակեցված է թուրքերով եւ ֆրդերով: Բայց արդո՞ք այդ կորսվածը դադարում է Հայոց հայրենիք լինելուց: Դիմենք Նժդեհի խորհրդին. «Իմ երկիրը ժամանակավորադես մնալով օտար լծի տակ, չի՛ կարող դառնալ այդ օտարի Հայրենիքը, ֆանգի Արեւելի անուղղա խուժը, որ թրութուն կկոչվի, ոչինչ ունի տված այդ երկրին - ո՛չ մեծ մեռելներ, ո՛չ միտք, ո՛չ զգացում... այն ամենը, որ աննյութեղեն Հայրենիքը կստեղծե»: Ահա՛ թե ինչո՛ւ է Ցեղակրոնությունը նշանաբանում՝ «Հայասանը՝ հայերին», որ ասել է՝ Հայկական բարձրավանդակը միայն Հայ՝ ցեղի հայրենիքն է: Այլ կերդ ասած՝ Հայկական բարձրավանդակի նկատմամբ հայրենասիրոջ (կուզեք՝ սեփականասիրոջ) մեմաւոնրի իրավունքը հայերինս է:

Վերն ասվածից հետեւում է նաեւ, որ Հայկական բարձրավանդակի ամբողջական սահմաններում (իմա՝ ողջ բարձրավանդակին տիրելով) միայն մենք կարող ենք իբրեւ ազգություն եւ դեսություն

ներդաճանակորեն զարգանալ ու հարատևել: Հայկական բարձրավանդակի՝ Առաջավոր Ասիայի այս ռազմավարական բանալու ամբողջական ձեռքբերումով է միայն Հայաստանի դերությունը հնարավորություն ստանում ունենալու գեոստրատեգիական նշանակություն. այն վերստին դառնում է սարանցիկ ուղիների խաչմերուկ, հսկում առաջավորասիական չորս խոշոր գետերի ակունքները (հանգամանք, որը զգալի դեր է խաղում՝ այսօր Թուրքիան դարձնելու սարածաբլուրում գերիշխող), ինչպես եւ, որ դակաս կարելու չէ, սեր դառնում շատ ժողովուրդների բաղձանք հանդիսացող մեր փարթամ արոսավայրերին (մի գրեթե անսեսված իրողություն, որը էական է հանդիսացել ֆոզվոր մի շարք ցեղերի՝ մեր բարձրավանդակում վերջնական հանգրվան գտնելու գործում): «Հայկական լեռնաշխարհը ներկայացնում է աշխարհագրական, մշակութային, ինչպես նաեւ սննդային եւ ընդհանուր էթնիկական մի ամբողջություն: Այստեղ հիմնված դերությունը չի կարող համարվել կայուն, եթե ամբողջապես չի զբաղեցնում այդ լեռնային սանիքը՝ իր բնական թեթևություններով», - ասում է Ադոնցը:

Այսօր խաթարված է նաեւ մեր էության ամբողջականությունը. հայությունը սեղմված է իր Հայրենիքի ընդամենը 1/10-ում, իսկ դա նշանակում է, որ մնացած մեծ մասի բնական ներուժը նա չի ստանում: Չի կարելի հիշողության կամ մտադասարանի մեջ տեղավորել դա-դերից լսած, զգրելու կարդացած եւ լուսանկարներում տեսած Նեմրոփի վեհությունը կամ Վանա լճի գեղեցկությունը եւ համարել, թե սեփական հոգեկան կերտվածքն անհրաժեշտ սնունդ ստացավ բնական միջավայրից: Պետք է այդ միջավայրում ապրել: Կորցնելով այս կամ այն բարբառը, սարազը, մոռացության սալով «տեղական» սովորույթ կամ ավանդույթ՝ հայությունը կորցնում է իր էության ամբողջականությունը: Ահա՛ թե ինչո՞ւ, հայության առաջնային խնդիրն է՝ հայրենասիրություն:

Սա մեզ համար սննդային խնդիր չէ, ինչպես փորձում են ներկայացնել ոմանք, այլ՝ գոյաբանական, ուր փնտրում ենք ո՛չ թե սննդային անհրաժեշտություն, այլ՝ էություն: «Հայրենիք տեղափոխվել, մենք ավելի կուզենք Մասիսի ճակատը տեսնել, քան Արարատյան դաշտի մեջ բամբակ մշակել: Մեր նախահայրերու սրբապատկերները եւ գերեզմանները ձգողական ավելի մեծ խորհուրդ ունին, քան Մոտ, Կարնո կամ Վանա շուկաները», - այսպես էին ասում 30-ականների ցեղային-հայրենասիրական շարժման մեր մեծերը. այդպես դեռ է հասկանալի եւ մենք:

Այստիսով, Հայրենիքի վերափրումն ու վերաբնակեցումը հայության մոտակա առաքելությունն է, որը դասնության բերումով, ղեկ է իրականացվի նախ թուրքի հետ անխուսափելի ցեղա-մաքսով: Այո՛, ցեղամաքսով, ֆանգի մնացած՝ անարյուն ճանադարհ-ները դասնությամբ արդարացված չեն: Եվ «խաղաղ գոյակցության» անարժեք ֆարոգները միայն մե՛զ կարող են խաբել, բայց ո՛չ թուրքին:

- Թող լինի խաղաղ գոյակցություն,- ասում ենք մենք,- միայն ո՛չ մեր Հայրենի հողում:

Ի՞նչ է նվաճել Հայոց բանակը Արցախյան ազատամարտի սահմաններին: Նա ազատագրել է այն, ինչն ի վերուստ սրված է մեզ: Մնացած բացասությունները, դասնության հավիստեցության մեջ, արժեք չունեն:

- Ենթադրենք ազատագրել ենք Արեւմտահայաստանը եւ Հայկական բանակը հուսալիորեն դաժնաբանում է այն, միեւնույն է՝ այդ սարածները վերաբնակեցնել չենք կարող, ֆանգի ոչ ոք չի գնա այնտեղ ադրելու,- այսպես դասողներ մեզանում փչ չեն: Մենք նայում ենք դասնությանը եւ փաստում, որ այն հագեցած է ժողովուրդների զանգվածային վերաբնակեցումներով: Ինչո՞ւ Շադուհն ու Շահ-Աբասը, թուրքերն ու բուլբուլները, կանգ չառնելով միջոցների առաջ, կարողացան հայերիս սեղանները եւ հաստատել օտար ափերում, իսկ մենք ընդունակ դիտել չլինենք սեփական ժողովուրդին վերաբնակեցնել Հայրենի հողում: Հրեաները՝ մեծագույն կամփ ուժով, վերափրեցին ու վերաբնակեցրին թեմաներով քաղաքացիական եւ շուրջ երկու հազարամյակ կորսված իրենց հայրենիքը**:

Ուրեմն, էականը նորասակադրումն է եւ այն իրացնելու անընկճելի կամփը:

Մենք հավատում ենք մեր Տեղի կամփի ամենագորությանը, եւ մնում է, որ հաղորդակից լինենք նրան:

Մուշեղ

Լալայան

* Ա. Ահարոնյանի թյուրքմեքնումն է («Հառաջ» օրաթերթ, Փարիզ, 10 ապրիլ, 1927թ.):

** Հայրենասիրության խնդրի հետ կապված՝ հաճախ են սարվում զուգահեռներ մեր եւ հրեաների միջեւ, ինչը, կարծում ենք, հիմնագուրկ չէ:

Հակաճառողներն ասում են՝ միթե կարելի է մեզ համեմատել հրեաների հետ. նրանք գաղափարախոսություն ունեն, կադիսալ, իսկ մե՞նք... Երեւի թե հասկանալի է, որ այդ ամենը միանգամից կամ ինքնին չի ստեղծվել: Սկզբում շարադրել են Մովսեսի հնգամասյանը (Թորա), սարագրվելուց հետո՝ ղայմանները ստիպել են գրել Թալմուդը: Երկար դեգերումներից հետո, մի շարք մսածված ֆայլերով՝ նախ հիմնել են ընդամենը 14000 ֆառ. կմ. սարածով տեսություն, ապա՝ իրենց հարեւանների հաշվին ընդլայնել այն... Մենք ստեղծած ունենք Ցեղակրոնություն, Տարոնականություն, որոնց հիմքի վրա, նույնիսկ մեկ սերնդի նդասականված ջանքերով, կարելի է ամբողջացնել Հայոց ազգային գաղափարախոսությունը: Բայց, ի սարբերություն հրեաների, դրանք մեզ համար կյանքի ուղեմիջ չեն, եւ մեզանում, որդես կանոն, յուրաքանչյուր նոր սերունդ փորձում է ամեն ինչ սկսել նորից: Անուշտ, նաեւ համեմատելի չեն մեր եւ հրեաների կադիսալները, հասկադես, որ հայ մեծահարուսները, հիմնականում, նախընտրում են իրենց ունեցվածքը թողնել օտարներին, ֆան ծառայեցնել Հայրենիքին (դարձյալ՝ ի սարբերություն հրեաների): Բայց չհուսահատվեմք. Իսրայելը ստեղծվեց գրեթե ոչնչից, իսկ մենք ունենք Հայաստան տեսություն եւ, որ տակաս կարելուր չէ, միասարր բնակչություն:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱԲԱՆԴԱԿԻ ԲՆԱԿԱՆ ՍԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Հայկական Բարձրաւանդակ եւ լուսնական Հայաստան - միեւնոյն բաները չեն դրանք: Առաջինը զուտ բնա-աշխարհագրական ըմբռնում է, որով՝ բնօրէն որոշ ու անփոփոխ, երկրորդը՝ լուսնա-ազգագրական, որով՝ ենթակայ սեղմումի եւ ընդլայնումի, ինչպէս ինքը՝ կեանքի յարափոփոխ հոլովոյթը:

Անցեալում մեր քաղաքական կեանքն ու ոյժն այնքան անկայուն եւ ելեւէջային են եղել, որ այսօր դժուար է առանց վերադարձումի մասնանշել լուսնական Հայաստանի սահմանները: Ո՛չ միայն օտարներն են յաճախ քաղաքականապէս մասնանշել մեր երկիրը, այլեւ հայոց լուսնական դրօշը մերթ իր ազդեցութիւնը ծաւալելով (օրկ. Տիգրան Մեծի ժամանակ), մերթ վասալային մանրադատութեանց խորհրդանշան դառնալով (Արեւիկունիների անկումից յետոյ), մերթ սարագրելով (Կիլիկեան շրջան), մերթ իսրայէլ չեզոքացնելով՝ լուսնական սահմանազօնումներ: Շփոթիչ դեր է խաղում նաեւ հին լուսնականների՝ հայերի Թրակիայից գալու եւ որոշ մարդա-լուսնականների՝ հայոց փոքր-ասիական ծագման տեսութիւնները, որոնցից հետեւացում է, թէ մեր ազգի նախորդները Փոքր-Հայքն էին: Հնէաբանական Հայաստան ասելով՝ ընդհանրապէս հասկանում են Մեծ-Հայքն եւ Փոքր-Հայքը: Առաջինը մեր երկիրն ուսումնասիրող գերմանացի գիտնականների «Հայկական Բարձրաւանդակ» անունով աշխարհագրական միաւորն է, բնական Հայաստանը, որ ըստ մարդաբանական նորագոյն տեսլանքի, հայ ցեղի եւ ազգութեան կազմաւորման բնական միջավայրն է, այսինքն՝ հայոց յաւիտենական Հայրենիքը:

Բնօրէն սահմանազօնած այս բարձրաւանդակն է Հայոց լուսնական գլխաւոր թափաքայրը եւ դա է լուսնական ու զգացում իր մեր ամբողջական Հայրենիքը՝ անկախ ազգագրական լուսնականներից եւ ժամանակների քաղաքական սահմանազօնումներից: Այս հայրենըմբռնումն արդիւն է ո՛չ միայն մեր ենթակայական տրամադրութիւնների, այլեւ՝ բնական գործոնների առարկայական անդրադարձումի-աշխարհագրօրէն ամբողջական երկիրն է լուսնական օրգանական հայրենասիրութիւն, հայրենիքի յաւիտենական զգացում, հայրենազգացութիւն: Արարաքը սրբազան է բոլոր հայերի համար, որովհետեւ դա կենսոնական բաւիղն է Հայկական Բարձրաւանդակը ձեւացնող լեռների, բնա-

կան խորհրդանշանը Հայոց Հայրենիքի ամբողջականութան:

Այսօր, Պարսկաստանն իր թաթարաբնակ Ասրդասականով երկարում է մինչեւ Արարատ: Թուրքիան արդէն ոտքը դրած Արարատեան դաշտում՝ սղառնալից կերպով սեղմել է խորհրդային «բեկոր-Հայաստան»ը: Արաբսի ձախ ափի որոշ կէտերում ռուս զինուորն է դահակում: Թուրքիոյ ֆաղափական դրօշի տակ՝ Հայկ. Տարւոնն ազգագրորէն ստացել է զուտ ֆրսկան նկարագիր: Հայկական Պարսն ու Ճաղկանցն օրըսօրէ մերկանալով ֆրսութիւնից՝ նաեւ ազգագրորէն ստանում են թուրք-թաթարական կերպարան: Հայկական Կովկասի այլեւայլ մասերում աչքի են զարկում թաթարական ազդեցիկ գծեր: Մեծրանցը եւ ւ ֆաղափականադէս եւ ւ ազգագրադէս ստացել է թուրքական դրօշ: Մեր երկիրը կազմող հինգ լեռնագօտերից չորսը անցել է թուրքերի ձեռքը, մէկը՝ վիճելի դարձել հայերի եւ թաթարների միջեւ: Թուրքերը տիրում են մեր բարձրաւանդակի տարածութեան 4/5-երորդականին, թաթարները եւ վրացիները՝ 1/10-երորդականին: Ազգագրորէն՝ Հայկական Բարձրաւանդակը հազիւ իր 1/10-երորդականով դահում է հայկական կերպարան: Այս իրողութիւնները, որքան էլ նշանակալից Առաջաւոր Ասիոյ դասնութեան եւ մանաւանդ Հայաստանի, հայ ազգի գոյութեան, լինել-չլինելու կնճիռի տեսակէտով, այնուամենայնիւ, ի զօրու չեն Հայկական Բարձրաւանդակի բնական միութիւնը դառնակել: Հայկական Բարձրաւանդակը բնական մի միաւոր է, աշխարհագրական անբաժանելի մի ամբողջականութիւն է:

Ճիշդ է նկատում աշխարհագիր Էվալդ Բանզէն, թէ «աշխարհագրական առանձին բնութեամբ մի Քիրսիստան գոյութիւն չունի», այսինքն՝ ոչ միայն այս, այլեւ՝ անդր-սիզիստեան լեռնաաշխարհը դասկանում է Հայկական Բարձրաւանդակին:

Հայաստանն իրանական եւ փոքր-ասիական աւելի ստրանիս սարահարթների եւ Միջագետքի, Ասորիքի ու Կովկասի դաշտագետքներին միջեւ տարածուած ամենակարկառուն բարձրաւանդակն է:

Հանրածանօթ է սահմանային այս ընթրնունը, բայց շատ ընդհանուր, վերացական, իրական մանրամասնութիւնների մէջ՝ չբաւարարող: Ռ՛ր են վերջանում Իրանը, Փոքր-Ասիան, Կովկասը, Միջագետքը. ո՛րտեղից են սկսում Հայկական Բարձրաւանդակի բնական սահմանները: Ամիրաժեճ է այս մասին յսակ գաղափար կազմել: Կենսաբանօրէն եւ գործնական ֆաղափականութեան տեսակէտից ահագին նշանակութիւն ունի լիազգաց հայրենընթրնունը: Դա ասել է՝ նոդատակի առարկայական եւ ամբողջական դիմագծունը: Դա ասել է՝ ֆաղափական ուժադրութեան եւ ձգտումների կենտրոնացում: Դա կարող է լոյս սփռել

էական այնպիսի հարցերի վրայ, որոշուիք են.

ա) ՌՐՆ է բուն մեր Հայրենիքը, որից դուրս այլ «օջախ»ներ որոնելը բանդագուճանք է միայն, անհայրենազգաց ֆաղափառանքիւն, անստեղծագործ դեգերում, ուժադրութեան եւ կամփի ցում, անկենսաբանական ցնորք:

բ) Կարո՞ղ է ներկայ Խ. Հայասանը գոյութեան հաւաս եւ մանաւանդ վսանգի ժամանակ ինքնադաճողանելու յոյս ներճնչել:

գ) Հնարաւո՞ր է Հայասանից դուրս հոգեւոր հայրենիք ստեղծել, անհող դէտութիւն:

դ) Բնական ինչպիսի՞ սահմաններում հայերը կարող են իբրեւ ազգութիւն եւ դէտութիւն օրգանադէտ զարգանալ, այսինքն՝ ճնեստադէտ, ֆաղափառանադէտ, ռազմազիտէն յարաբերաբար ադաիտ դիք մաճել:

Հայը մախ ազգակիցներ չունեցող ժողովուրդ է: Եւ հենց դրա համար էլ մա սովորականից աւելի կարիք ունի երկու բանի - ցեղային ներկարողական ոյժերի յարաեւ լարումի եւ բնօրէն ամբողջական հայրենիքի:

Աճխարհագրօրէն ամբողջական որեւէ միջավայրի սահմանները ճճորոճող հիմնական գործօններն են - երկրաբանական կազմը, լեռնա եւ ջրազրական դրութիւնը, կլիմայական, կենդանական եւ բուսական առանձնայատկութիւնները:

Հայկական Բարձրաւանդակն իր սեդօրէն իջնող կողերով, իր արակարգօրէն ցնցուած եւ ֆաոսային երկրաբանական խաւերով, խսօրէն կրտաւած եւ բարձրակարկառ լեռնագօշիներով, մերթ հանգուցաւոր, մերթ միագանգ հրաբխային վիթխարի կոներով, բացառադէտ հրաբխային ծագման լճային ցանցով, իր բարձրաւանդակային գեեերի անմիադադաղ-առաւելադէտ կատաղընթաց-հոսամբով, ասիճանաբար դէդի արեւելք կամ արեւմուք խոնարիտը ներքին հովիտներով, դէդի հիւսիս կամ հարաւ երկարող կիրճերով եւ եզերական դաճեերով, իր կլիմայական հակադրութիւններով եւ խայտաբղէ բուսականութեան (յատկադէտ ալդեան) փարթանութեանք ներկայացնում է բնական բազմազանութեանց իւրայատուկ մի ներդաճակութիւն:

Հայասանի բնական սահմանները հասնում են մինչեւ այնեղ, ուր այս բնորոճիչ ներդաճակութիւնն աչքի է զարկում:

Կան դժարութիւններ եւ դրանք ծագում են այն եղերը, ուր այս ներդաճակութիւնը դայմանաւորող բնագծերը կամ աղօսում են կամ խառնում յրջակայ երկիրների բնութեան երանգներին:

Այդ դժարութիւնները ճեճում են յատկադէտ արեւելքում եւ ա-

րենուօսում եւ առաջին հերթին ղայնանաւորում են ջրային որոշ երակների ընթացքով: Որեւէ բարձրաւանդակի բնական սահմաններն ամենահասու կերով որոշում են լեռնաշղթաները եւ գետերը: Նշանակալից է, որ մեր երկրի բարձրագոյն սարահարթը եւ գլխաւոր ջրամբարը սեղագորտն նոյնանում են Բարձր-Յայնում:

Սակայն, այստեղից բխող Եփրատն ու Արաքսը հակահոս իրենց ընթացքով Բարձրաւանդակի ներքին մարզում ղառակօժիչ դեր են խաղում, իսկ դրսից՝ լրիւ կերով չեն եզրաւորում նրա սահմանները: Աւելի ամօրախոս դեր է խաղում նոյն ջրամբարից բխող ճորտը, որ Սոթի մօտից ասիճանաբար դէմի հիւսիս հակելով՝ ի վերջոյ բռնում է շեշուած հիւսիսընթաց ուղղութիւն եւ դուրս գալիս բարձրաւանդակից, զլանալով Յայասանին բնական ելք եւ սահմանագծում՝ Սեւ ծովի վրայ: Շփոթ է ստեղծում եւ Կուրը, որի աղբիւրները նոյնդէս կառ ունեն Բարձր-Յայնի մեծ ջրամբարին հետ: Յայկական մեծ գետերին յասուկ արելելեան կամ արեւմտեան ընթացքից շուտ խոսորելով՝ Կուրը շատում է հակել դէմի հիւսիս եւ Ջաւախքը Յայասանի ու Վրասանի միջեւ վիճելի դարձնելով՝ ստանում է զուտ վրացական գետի բնոյթ, ատա թեւելով դէմի հարաւ՝ Խրամն ընդունելու կէտից բռնում է ուղղորոշ արելելեան ընթացք եւ սկսում բնօրէն սահմանագծել Յայկական Բարձրաւանդակի հիւսիսը:

Ուղղընթաց են Յարաւային Յայասանի (Տաւրոսի) ջրամբարից սնող գետերը (Արեւմտեան եւ Արելելեան Տիգրիսներ): Դրանք էլ, սակայն, լրիւ սահմանագծում չեն ընծայում: Արեւմ. Տիգրիսը, որ կրում է նաեւ «Արդնի ջուր» անունը, վերին հոսանքում բռնում է հարաւահակ ուղղութիւն եւ երկրի բնական սահմանագծման նղաստելու փոխարէն՝ ներքուս ղառակօժում է նրա բնութիւնը: Տիգրանակերտի հարաւից միայն նա ստանում է արելելեան ուղղութիւն եւ համեմատաբար յաջող կերով դառնում եզերական գետ, չնայած որ բարձրաւանդակի բնութեան գծերը թափանցում են նրա աջ ափից այն կողմը: Դրա հանդէմ՝ Արել. Տիգրիսը (Ջերմ, Բոհղան) վայրագ իր ընթացքով եւ ահռելի կիրճերով ղարգաղէս կրում է Յայասանի բնութեան ղասկանող Կորդուաց լեռնաշխարհը եւ դիրութիւն ընծայում Ջաբին եւ սրա օժանդակներին՝ այդ լեռնավայրը կաղել Ասորեսանին կամ վիճելի դարձնել Յայասանի եւ Միջագետքի միջեւ: Յետաբրբայական է, որ Արել. Տիգրիսին Քսենոփոնը տալիս է «Կենտրիսէս» անունը, որ ըստ Մարտարտի, ծագում է հայերէն «կտրիչ» բաղից եւ համաղատաստանում է այս գետի Յայասանն ազգագորտն «կարդուկս»-ների, որով՝ փրտերի աշխարհից կտրող, բաժանող դերին:

Շահ աւելի բարդ է Կաղուսան լճի եւ սրա աւազանի դարազան: Մինչ այս լիճը իր երկրաբանական ծագումով դասկանում է Հայաստանին, նրա աւազանի այլեւ այլ մասերում, ինչդէս Աջի գետի հովիտում, յաճախ իրանական բնութեան գծերը շահ աւելի ազդու են: Միւս կողմից նշանակալից է, որ Կաղուսանի աւազանի եւ իրանական Ամարդու գետի (Կրզըլ-Ուզուն) ջրբաժան գոտին կազմող Սոհուն եւ Վազբու լեռնաշղթաները միայն բնօրէն յարմար կերպով սահմանագծուն են Հայկական Բարձրաւանդակն ընդդէմ Իրանի:

Միւս կողմից իրանական Չագրուն է իր ցռուկը խրում Կաղուսանի եւ Հայկ. Տաւրոսի միջեւ, իսկ իրանական հիւսիսային գոտու բազուկները Գիլան-Մազանդարանից երկարելով՝ ձգտում են հարաւից հիւսիս կտրել արեւելեան Ասրդասականը եւ հասնել Արաքսի աւազանը: Հենց այս իրողութիւններն են դասառը, որ Հայկական Բարձրաւանդակի եւ Իրանական սարահարթի սահմանագծումը ա յնքան դժարանում է: Իրականում Ասրդասականը այն մարզն է, ուր Հայկական Բարձրաւանդակի եւ Իրանի բնագծերը զիրար խաչաձեւելով, չեզոքացնում են, եւ իբր փոխանցման գոտի ծառայող այս երկրին՝ ինքնուրոյնութեան ֆմահաճոյք դասառում, որքան էլ նրա խարխիւր կազմող լեռնագոտիներից երկուսը - հարաւից հիւսիս երկարողները - Իրանական սարահարթի երկու դասերի շարունակութիւնն են, իսկ արեւմուտից արեւելք տարածող շղթաները՝ հայկական լեռների մասերը:

Ինչդէս տեսնում է, ջրագրական իրականութեանց դասառումը դժարութիւններին միանում են՝ լեռնագրականները: Եթէ Ասրդասականում իրանական լեռնագոտու հիւսիսային դասը Հայկ. Կովկասին է զարկում, հարաւայինը՝ Հայկ. Տաւրոսին, ապա ճորոխի ստորին հոսանքի եւ Կուրի ակունքների մարզերում էլ իրար են խառնում Հայկ Կովկասի, Մեծանցի, Պոնտեան լեռների եւ Ռիոնի հովիտները հարաւից եզերող շղթաների բազուկները, որոնք որքան էլ երկրաբանօրէն Հայկ. Բարձրաւանդակին խորթ չեն, կլիմայական եւ բուսական առանձնաչափութիւններով, սակայն, տարբերում են նրանից: Նոյնանման դժարութիւններ կան նաեւ Եփրատի Փինկեանի ծունկից մինչեւ ճորոխի շղանը, ուր Եփրատի եւ փոքր-ասիական Գայլ գետի (Լիկոս) ջրբաժան գոտիները կազմող, ճորոխի մարզը Պոնտոսից բաժանող եւ Անիտաւրոսի, Պոնտեան ու Բարձր-Հայկի լեռներին դասկանող շղթաներն մոլեգնօրէն խաչաձեւում են իրար: Վերջապէս շիթ կայ Տաւրոսը դասառող Եփրատի եւ Արեւել. Տիգրիսի աւազանի հարաւ-արեւմտեան մասը կազմող մարզի միջեւ, ուր Հայկ. Տաւրոսի հովիտու բազուկները Միջագետքի դրների մօտ՝ տեղի են տալիս լեռնաբլուրների:

Շփոթաստեղծ դեր են խաղում եւ կիրճերը-բարձրաւանդակի ներքին հովիտների եւ եզերական հարթաւաւարիների բնական դռները: Եթէ մի կողմից մեծ գետերը բարձրաւանդակի բնութեան գծերը սանում են դէմի Երջակայ աւաւարիները, վերջիններն էլ իրենց նկարագրի որոշ յատկութիւնները հոսանքների հունները կազմող կիրճերի հետ, մխրճում են դէմի երկրի ներքին հովիտները:

Տիգրիսի օժանդակների հետ Միջագետքը իրեն յիշեցնել է սալիս միմչեւ Բաղէի կոնքը եւ անգամ զգալի դառնում Տարոնի դրան մօտ, Գրգուռի ստորքը: Տիգրանակերտի դաւտում անելի ցայտուն կերպով աչքի են զարկում միջագետքեան որոշ գծեր, որոնք նոյնիսկ յամառում են մօտենալ Արածանու հովիտներին: Արաբի ասրդասականեան օժանդակների շնորհիւ, իրանական բնութեան մէկ քանի երանգները թափանցում են միմչեւ Արարատի ստորքը: Բնորոշիչ է մանաւանդ բարձրաւանդակի կենտրոնական հովիտը, այնքան հետաքրքրէն Հայաստանի բնութեան երկու ամենայնուայնիսկ հրաբխային զանգաւածների-Մասիս եւ Արագած-միջեւ ընդլայնուած Արարատեան դաւտը, ուր Արաբի ակունք Բարձր-Հայկի սարաւանդային եւ նոյն գետի ստորին հոսանքը կազմող Մովսանի դաւտային-անաղասային բնութեան գծերը իրար են խառնում: Աւելորդ է յիշել Կաղուսանի աւազանի մասին, ուր հայաստանեան եւ իրանական բնութեանց ազդեցութիւնները, գրեթէ, հաւասարազօր են: Վերջապէս, Կուրի եւ Եւրոպի օժանդակների միջոցով Կովկասի եւ Պոնտոսի անաղասային բնութիւնն անելի քան տղաւորիչ կերպով աչքի է ընկնում Հիւս. Հայաստանի այլեւայլ մասերում, յատկապէս Լոռիում եւ Մեծրանց լեռներում:

Որքան էլ այս իրականութեանց մանրամասնութիւնները խանգարում են բարձրաւանդակի բնօրէն հասու սահմանագծմանը (եւ հենց այդ իրականութիւններն են մեր դասնա-քաղաքական ճակատագրի բնական-առարկայական դասնաները), այնուամենայնիւ, դակաս նշանակալից չեն այն առանձնախոսութիւնները, որոնց շնորհիւ մեր երկիրը իր ինքնուրոյն կերպարանով զատորուում է Երջակայ աւաւարիներից: Ծանոթանա՛նք դրանցից մի քանիսին.

Ա) Հայաստանն արտաբնական կենտրոնացեալ մի բարձրաւանդակ է, սեղորէն իջնող դասերով, որոնք հսկայ սանիքների դէպ կարկառում են հարաւից Միջագետքեան հարթաւաւարի, հիւսիսից՝ Ռիոն-Կուրի հովիտների դէմ: Իր բարձր դիրքը Հայաստանը շեւտում է նաեւ արեւմուտքում՝ փոքր-ասիական, արեւելքում՝ Իրանական Սարահարթերի նկատմամբ: Ըստ այսմ՝ Հայկական Բարձրաւանդակի սահմանները հասնում են միմչեւ ա՛յն կէտերը, ուր այս ցցուածքը նկատելի է:

Բ) Արսափուս կենսոնացեալ թացող մեր բարձրաւանդակի լեռները ներփուս բաժանում են արեւելից արեւմուտք երկարող չորս գոտիների, որոնք կազմում են Հայաստանի բնութեան ողնաւարը: Հայաստանը, անառարկելիօրէն, տարածում է մինչեւ ա յն բոլոր կէտերը, ուր հասնում են այս գոտիների բազուկները:

Գ) Երկրի լեռնագրական իրականութիւնների դարձադրանքով Հայկ. Բարձրաւանդակի մայր ջրերակները հոսում են ընդհանրապէս արեւելից արեւմուտք կամ արեւմուտքից արեւելք: Բոլոր այն վայրերը, ուր մեծ գետերը դառնում են այս ուղղութիւնները, անառարկելիօրէն դասկանում են Հայաստանին, իսկ ուր նրանք ստանում են հիւսիսային կամ հարաւային ընթացք, այնտեղ վերջանում է Հայաստանը:

Դ) Դարձեալ, այս մայր գետերի բարձրաւանդակային օժանդակները հոսում են ընդհանրապէս հիւսիսից հարաւ կամ հարաւից հիւսիս: Բոլոր այն դէպքերում, երբ սրանք խոտորում են այս ընթացքից եւ բարձրաւանդակից իջնելով նաեւ դաւսային ջրերակների բնոյթ ստանում, իրենց այս վերջին հոլներում Հայաստանի բնութիւնը դարձնում են կասկածելի լինելու աստիճան աղօս:

Ե) Գետերը եւ ո՛չ մէկ դէպքում բարձրաւանդակին հարազատ արեւելահակ եւ արեւմտահակ հոսանքով չեն ուղղում դէպի իրենց աւազանները, որով եւ Հայաստանը չեն առաջնորդում դէպի ծով: Անգամ Արաքսը, որ իր միջին հոսանքում նախ հարաւահակ եւ աղա հիւսիսահակ ընթացքով մի աղեղ է փառում Հայկական Կովկասի շուրջը, ի վերջոյ անցնում է այնպիսի մի մարզով, որ իր անառարկային բնութեամբ, մակերեսի խոնարհութեամբ եւ կլիմայով հակադրութեան մէջ լինելով բարձրաւանդակի հետ, փաստօրէն խանգարում է Հայաստանի բնական ելիք Կասպից ծովի վրայ: Միւս կողմից, Պարսարի հուժկու կողերն իրենց դէմ մաքառող ճորոխին Հայաստանից դուրս վանելուց յետոյ միայն, կարելիութիւն են տալիս՝ նեւել Սեւ ծովի գիրկը: Իսկ Հայաստանի բնութեան ամենահարազատ գետ Արածանու ահագին ջրով ուռճացող Եփրատի՝ Տաւրոսը դաստիարակում եւ Միջերկրական թափելու բոլոր փորձերը, իրենց ահռելի կասաղութեան մէջ մնում են աղարդին: Իջնելով Միջագետք՝ Եփրատն իրեն վիճակում է անառարկային սխուր գետի, իսկ Հայաստանին՝ անծով աւխարհի ճակատագիրը: Հայկական Բարձրաւանդակը, էապէս, բնական ելք չունի դէպի ծովերը եւ հայերը՝ կարծես մխիթարելու համար, երկրի մի շարք լճերին տւել են «ծով» տեսողութիւն:

* * *

Ասեց, որ Հայկական Բարձրաւանդակի բնական սահմանները հասնում են մինչեւ այն տեղերը, ուր դեռ աչքի է զարկում լեռնա-ջրագրական առանձնայատկութիւնների ներդաշնակութիւնը:

Ըստ այսմ՝ մեր երկրի սահմաններն են.

Արեւելից՝ Արափի աղեղը եւ Արափի ու Կաղուսանի ջրաժան գծերը (եւ միայն յարաբերականօրէն՝ Կասաղից ծովը եւ Կաղուսան-Ամարդոսի ջրաբաշխ գոտին):

Հարաւից՝ Տիգրիսի, Չաբի եւ Խաղուրի ջրաբաշխական գծերը (եւ միայն յարաբերականօրէն՝ Չաբի աւազանը):

Արեւմուտից՝ Եփրատը՝ Տաւրոսից դուրս գալու կէտից մինչեւ Պինգանի ծունկը եւ այստեղից՝ Եփրատ, Ալիս, Գայլ եւ Ճորոխ գետերի ջրաբաշխական աղեղնագիծը (եւ միայն յարաբերականօրէն՝ Եփրատի Պիւռանոսի ջրաժան գիծը):

Հիւսիսից՝ Ճորոխի, Ռիոնի եւ Կուրի ջրաժան մարզը, Խրամ գետը եւ սրա Կուրին միանալու կէտից, այս վերջին գետը:

Հայկական Բարձրաւանդակը, լայնագոյն իմաստով, այսինքն՝ յարաբերականօրէն իրեն յատկանոց մարզերով, ունի շուրջ 380,000 քմ. փն. տարածութիւն:

Բուն բարձրաւանդակը, այսինքն՝ այն երկիրը, որ յաւելածական մասերի կտրուով կրկին կը դառնայ բնական իր ամբողջականութիւնը, տարածուում է Տաւրոսը կտրող Եփրատի, Հայկ. Կովկասն աղեղող Արափի, Ճորոխի, Չաբի, Կաղուսանի աւազանի, Կուրի եւ զոյգ Տիգրիսների միջեւ:

Սա է հայոց բնօրէն անհասանելի եւ յաւիտենական Հայրենիքը, լեռնագրօրէն համախմբուած Արարատ կենտրոնական բաւիղի, ջրագրօրէն՝ սրա բազուկները հանդիսացող գոտիների աղբիւրների (առաւելադէս Բարձր-Հայրի ջրամբարի) շուրջը:

Հայկ Ասարեան

«Տաւրոսի Արծիւ», 1938 թ., թիվ 3-4

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ
ՊԱՏՄԱ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

**«Դեռես չի զարգացել այն գիտությունը, որ միտք
կոչվի աշխարհիմաստություն (գեոսոֆիա)»:**

Հայկ Ասատրյան

Աշխարհագրական օբյեկտները (մայրցամաքներ, երկրներ, երկրամասեր, զանազան տարածքային լանդշաֆտներ են) կարող են հանդես գալ, որպես զուտ բնության երևույթներ եւ այդ դեպքում նրանք աշխարհագրության ուսումնասիրության օբյեկտներ են: Բայց նրանք կարող են հանդես գալ նաեւ որպես մարդկային (անհասական թե՛ զանգվածային) գիտակցության, ինչպես նաեւ կոլեկտիվ ենթագիտակցության ընկալման ֆենոմեններ, եւ այդ դեպքում նրանք վերածվում են խորհրդանիշների եւ հզոր արխիտեկտերի ու համադասախանաբար դառնում բնազանցության, դասնության իմաստասիրության, աշխարհաբանականության եւ այլնի ուսումնասիրության առարկա: Այս բոլոր աստիճանները իր մեջ պարունակում են ներառյալ աշխարհիմաստությունը: Այդ դեպքում աշխարհագրական առանձին միավորները դիտվում են ոչ թե որպես միայն դասնա-աշխարհագրական օբյեկտներ, այլեւ սեփական ոգով (առաքելությամբ), ինչ որ տեղ նաեւ յուրահասուկ իռացիոնալ հասկացված կամֆոլ օժտված դասնության սուբյեկտներ:

Այս առումով աշխարհիմաստությունը յուրատեսակ վերա-դարձն է այն գիտության, որը ավանդականորեն հայտնի է որպես սրբազան (սակրալ) աշխարհագրություն: Հետաքրքիր է, որ ժամանակակից հոգեբանությունը հաստատում է աշխարհագրական միավորների խորհրդանշական եւ արխիտեկտային դերը մարդկային ենթագիտակցության համար (այսպես՝ օրինակ հոգեբան Վերնի վերլուծած նյութերից մեկը): Այս երևույթի արտացոլումներից է նաեւ՝ «Սուրբ Ռուսիա», «Երկնային Բաբելոն», «Սոփիակ Յնդկաստան» եւ այլ նման արտահայտությունները:

Այս հոդվածով կփորձենք ներկայացնել Հայկական Լեռնա-աշխարհի աշխարհիմաստության կամ սրբազան աշխարհագրության տարրերը, վերլուծելով էդոսի, Հայկի ու Բելի ավանդության նյութը, ինչպես նաեւ Հայկական Լեռնաաշխարհի հետ կապված որոշ դասակարգումներ:

րացումներ, որոնք առկա են նրանից դուրս գտնվող հին եւ նոր ժողովուրդների մշակույթներում:

* * *

Առանցքային բառերը, որոնք հանդիսանում են Հայկական Լեռնաձխարհի գեոսոֆիայի բանալին, երկուսն են՝ Հյուսիս եւ Լեռ:

Լեռը ավանդական եւ առաստելական մտածողության (հավասար է կոլեկտիվ անգիտակցականի) համար ունի հասուկ սրբազան ֆունկցիա: Լեռը եւ լեռնային երկրները (օրինակ Տիբեթ, Հիմալայներ, Էլբրուս, Օլիմպոս, Սինա եւն) հանդես են գալիս որդես մարդկանց եւ Ասվածների աշխարհները կաողող օղակ, որդես Ասվածների եւ այլ գերբնական էակների (ընդ որում եւ բարի եւ չար), սրբերի (համմ. ֆրիսոնյա ճգնավորներին) բնակության վայր, որդես գերագույն հոգեւոր իշխանության սեղադրման վայր (ի տարբերություն Բլուրի, որը հանդես է գալիս որդես աշխարհիկ իշխանության խորհրդանիշ՝ համմ. Հռոմը, Մոսկվան 7 բլուրների վրա): Լեռը հանդես է գալիս նաեւ որդես սրբազան կառույցների (բուրգ, զիկկուրաս, սաճար եւն) արխեսիդ: Սոցիալական երեք ֆունկցիաներից Լեռը խորհրդանշում եւ կաղվում է նրանցից առաջինի՝ հոգեւորի, ֆրմականի հետ: Հնդեվրոդական առաստելա-բանությունում Լեռը՝ Վերեւ-Ներեւեւ, Վերին Աշխարհ-Ստրին Աշխարհ, հակադրությունում կաղվում է վերեւի գաղափարի հետ: Նրա խորհրդանիշը Արծիվն է՝ ի հակադրություն դաճսավայրի Օձի (Ներեւեւի խորհրդանիշ): Հնդեվրոդական այսդես կոչված «հիմնական առաստելում» նրա գլխավոր հերոս՝ ամորոդային Ասվածը (հայկական Վահագնը) գտնվում է վերեւում՝ Լեռան գագաթին, իսկ նրա վիճաղաձեւ թեմամին ներեւը՝ դաճսավայրում կան ջրհորի հասակում:

Պասմա-ֆաղափակրթական առումով լեռնային երկրները հաղվադետ են հանդես գալիս որդես մեծ ֆաղափական միավորների, կայսրությունների կենտրոն, մնալով հիմնականում որդես հոգեւոր իշխանության եւ էզոթերիկ ուսմունքների իմացության ենթադրվելիք սեղադրման վայր (համմ. այս առումով Շամբալայի, Ագարսիի եւն մասին լեգենդները):

Հյուսիսի սիմվոլիկական երկակի է: Այդ սիմվոլիկայի առանցքը այն է, որ Հյուսիսը կաղվում է գերբնական աշխարհի հետ: Սկզբնական առաստելաբանական մտածելակերպը չգիտեր այդ աշխարհի բաժանումը բարու եւ չարի, եւ այդ դեմքում Հյուսիսը դարգադես կաղվում է սակրալի, սրբազանի գաղափարի հետ: Հետագայում, երբ

այդ բաժանունը կասարվեց, սարբեր մշակույթներուն Յիուսիսի այդ սկզբնական կառը գերբնականի, հոգեւորի հետ, սարբեր երանգավորում ստացավ: Կախված վերջինից, Յիուսիսը մերթ կարող է հանդես գալ որդես չար ոգիների, դեւերի, բարբարոս դիվադաւոս ցեղերի, եւ նույնիսկ Սասանայի տեղադրման վայր, իսկ մի այլ դեմքում որդես անարատւոյան, սկզբնական մաքրւոյան, Ոսկե Դարի, նախնիների, նախնական Յայրենիքի խորհրդանիւ: Բայց երկու դեմքում էլ հիմնականը մնում է Յիուսիսը՝ գերբնականի, սրբազանի հետ կապելու գաղափարը, ի սարբերւոյն սարանջատւոյան եւ աւխարհիկւոյան արխեսիդ հանդիսացող Յարավի: Յնդեվրոդական ժողովուրդների զգալի մասի մոտ Յիուսիսի սիմվոլիկան ունի դրական լիցքավորում: (Յնդեվրոդական ժողովուրդները՝ Յարբեթի հետնորդները ըստ Աստուածաւանջի, աւխարհագրորեն եւս զբաղեցնում են հյուսիսային դիրք սեմականների եւ այլոց նկատմամբ): Այսոյն է Յնդկաստանում, Յունաստանում (Յիուսիսը որդես Ադոլոնի հայրենիք եւն.), գերմանական ցեղերի մոտ: Բացառւոյն է կազմում զրադաւոսական Իրանը, ուր Յիուսիսը կապուծ է Ահրիմանի եւ նրա դեւերի հետ, սակայն համարուծ է, որ սա Ջրադաւոսի ռեֆորմի արդունքներից է, եւ նախազրադաւոսական դասկերացումներուն Յիուսիսը իրանական ցեղերի համար դրական նշանակւոյն ունեւ նրանց ծեսերուն եւ առատելական համակարգուն:

Յեական ավանդւոյնում ի հակադրւոյն վերոհիւսյալ հնդեվրոդական օրինակների, Յիուսիսը հաճախ բացասական, դիվանագրւոս սիմվոլիկա ունի՝ դա չար հրեւոսակների, բարբարոս աւխարհակործան ցեղերի կողմնորոսումն է:

Բայց ցանկացած դեմքում Յիուսիսը այդ բոլոր դասկերացումներուն կապուծ է գերբնականի, հոգեւորի, «այլ աւխարհի» հետ՝ դրական թեւ բացասական երանգավորումով:

Այսոյնով տեսնում ենք, որ եւ Յիուսիսը եւ Լեռը ունեն իրար շաս մոտեցող, զրեթե իրար կրկնող սիմվոլիկա: Եվ իրոք նրանց այդ սիմվոլիկան շաս հաճախ միավորուծ է միասնական կոմպլեքսի մեջ, որը դայմանականորեն կարող ենք կոչել՝ «Յիուսիսային Լեռ» եւ «Յիուսիսային լեռնային Երկիր»:

Ա. Դուզինը իր «Եվրոդայի միստերիաներ» զրում նոսն է հետեւյալ հետաքրքիր նկատառումը: Բոլոր հիմն մշակույթները զսնվել են Եվրասիական մեծ լեռնային շղթայից (Պիրենեյներից մինչեւ Տիբեթ) հարավ: Յիուսիսից այդ բոլոր մշակույթները սահմանափակված են լեռներով, որոնք միւոս մեծ սակրալ դեր են խաղում այդ

ֆաղափակրթությունների համար: Այսպիսին են արեւմուտքից-արեւելք Պիրենեյան լեռները, Ալպերը, Օլիմպոսը, Բալկանները եւ Կարթասները, Կովկասը եւ Հայկական Լեռնաշխարհը, Պամիրը, Տյան-Շանը, Հիմալայները: Այս լեռնաշխարհներից հարավ ընկած բոլոր ֆաղափակրթությունների համար բնորոշ է այն ավանդական Պասկերացումը, որ հյուսիսում զտնվում է Լեռը կամ լեռնային երկիրը, որը համարվում է Աշխարհի Առանցք, սրբազան բեւեռ, նախնական ակունք եւ գերագույն սրբություն:

Հայկական Լեռնաշխարհը մասը կազմելով Եվրասիական այս մեծ լեռնաշխարհի, միաժամանակ զտնվելով նրա գրեթե կենտրոնում, լիովին ներգծվում է այդ Պասկերացումների մեջ, եւ «սրբազան հյուսիսային լեռնաշխարհի» դեր է կատարում մարդկային ֆաղափակրթության հնագույն հայրենիք եւ կենտրոն (սկսած նեոլիթից՝ մ.թ.ա 12-10 հազարամյակ) հանդիսացող Առաջավոր Ասիայի համար:

Այս Պասկերացումները ի մի են բերվել եւ ներկայացվել Ա. Մովսիսյանի «Սրբազան լեռնաշխարհ» աշխատությունում: Հարկ չկա դրանք բոլորը մեկ առ մեկ վերաթվարկել եւ շարադրել: Կարելի է բերել դրանց հանրագումարը: Հայկական Լեռնաշխարհը Առաջավոր Ասիայի հնագույն հոգեւոր ընկալումներում մշտադէպ հանդես է գալիս որդես Աստվածների առավել մոտիկ աշխարհամաս կամ նրանց բնակության վայր («Աստվածների ժողովների վայր»), նրանց կողմից մարդկանց սված սրբազան օրենքները նախնական մաքրությամբ Պահպանող երկիր, առավելադէպ հոգեւոր, քան աշխարհիկ իշխանության կենտրոն: Այն կառվում է Ակունքի (ինչպէս հոգեւոր, այնպէս էլ նյութական առումով՝ որդես գլխավոր գետերի Ակունք), Սկզբի գաղափարի հետ, որդես Արարչագործության կամ Ջրհեղեղից հետո նոր աշխարհի սկզբնավորման վայր, ինչպէս նաեւ Անմահության գաղափարի հետ, որի աղբյուրը այստեղ են փնտրում Միջագետքի էդոսի հերոսները: Այս բոլոր Պասկերացումներն էլ իրար հետ կառված են միասնական շրջափակ՝ Աստծո (Աստվածների) երկիր-Արարման վայր-Սկիզբ, Ակունք-հոգեւոր իշխանության կենտրոն-անարաս, սուրբ օրենքներ-Ջրհեղեղից փրկության վայր-անմահութեան աղբյուր: Պասկերացումների այս միասնական համալիրը, ինչպէս տեսանք բոլոր հին ֆաղափակրթություններում (հավասար է նաեւ մարդկային կոլեկտիվ ենթագիտակցությունում) մշտադէպ կառված է Հյուսիսի (ակունք, մաքրություն, նախնիներ, գերբնական էակներ), Լեռան (Երկինք, հոգեւոր իշխանություն, Աշխարհի կենտրոն, կենսաց Ծառ) եւ դրանց հանրագումար՝ Հյուսիսային Լեռան սիմ-վոլիկայի հետ: Հայկական

Լեռնաձախարհի դեմոֆուն այս հանգամանքը կրկնակի իմաստ է ստանում, եթե ի նկատի ունենանք այն դարազան, որ Հայաստանի լեռները զսնվում են Եվրասիական մեծ լեռնաշղթայի (երկրաբանության մեջ՝ ալթիական մեծ գետսինկալ) կենտրոնում, եւ սրբազան լեռնաձախարհ են հանդիսանում հին ֆաղափալթության բնօրրան Առաջավոր Ասիայի համար:

Այս առումով հեռաբեր է մեր լեռնաձախարհի գլխավոր զագաթ Արարատը: Նրա անվանման արմատն իսկ կաղում է նրան՝ Արարիչ-Արարում գաղափարների հետ: Իր համեմատական բարձրու-թյամբ նա աձխարհի ամենաբարձր զագաթն է, եւ զսնվում է աձխարհագրական Հին Աձխարհի (Եվրասիա-Աֆրիկյան մեծ մայրցամաք) ամենաերկար գծի (Բարի Հույսի հրվանդանից մինչեւ Բերինգյան նեղուց) ուղիղ կենտրոնում: Նույնպես կենտրոնական դիրք է գրավում ներքին ջրավազանի գոտու համար՝ Ջիբրալթարից մինչեւ Բայկալ, ինչպես նաեւ իրեն շրջադատող Սեւ, Կասպից, Կարմիր եւ Միջերկրական ծովերի նկատմամբ: Կենտրոնի գաղափարը միշտ էլ կաղվել է Արարման հետ, իսկ ինքը Կենտրոնը հնագույն Ավանդություններում կաղված է ոչ միայն եւ ոչ այնքան մեջեղի, այլ ավելի շատ ակունքի, բեւեռի բարձրագույն կետի հետ:

* * *

Հայկական Լեռնաձախարհի՝ որպես հյուսիսային երկրի, մասին դասկերացումը առկա է ոչ միայն նրանից դուրս զսնվող Առաջավոր Ասիայի մշակույթների համար (հիշենք Ասվածաձենյան «Թորգոմի տունը հյուսիսից» արտահայտությունը), այլեւ հենց բուն հայկական ինֆնագիտակցության համար: Այս առումով հեռաբեր է «Սասնա Շռեր» էդոսը: Այստեղ ակնհայտ է Հյուսիսային լեռնային երկիր (ըստ ստուգաբանություններից մեկի Սանասունք = Արեւի որդիներ) – Հարավային հարթավայրային երկիր (Մար) հակադրությունը: Սա արտացոլում է հազարամյակների խորից եկող հնդեվրոդական լեռնային հյուսիս եւ սեմական (կամ սեմա-ֆամական) հարթա-վայրային հարավ հակադրությունը: Հասկանաձական է, որ հայկական ինֆնությունը, ի դեմս իր էդոսի արտացոլել է հենց այդ հնագույն արխեսիդային հակամարտությունը, չնայած որ դասական ժամանակաշրջանում Ասորեստանի անկումից հետո (612 մ. թ. ա), հայերի ֆաղափական եւ մշակութային դայֆարը ընթացել է հնդեվրոդացի հռոմեացիների եւ իրանցիների, աղա վերջին 1000 տարվա ընթացքում՝ հիմնականում թուրք-մոնղոլական աձխարհի դեմ, եւ այդ ընթացքում դասական

միայն մեկ՝ համեմատաբար փոքր ժամանակահատված նորից ակտուալ է դարձել սեմական Հարավի՝ հասկալու Միջազգեսփի հեռու դայվարը ի դեմս արաբների եւ Բաղդադի խալիֆայության: Բայց հայերի աշխարհընկալումը հենց այս դայվարն է վերցրել որոշու արխեսիդային, միանգամայն անստեղծ դարավոր դայվարը Հռոմի (արեւմտ), Իրանի (հարավ-արեւել) եւ նույնիսկ թուրք-մոնղոլների (արեւել) դեմ: Այդ երեւոյթը անհնարին կլինէր, եթէ մենք այստեղ գործ չունենայինք ազգային կոլեկտիվ ենթագի-սակցոյթան եւ հիշողոյթան խորը եւ հզոր շերտերի հետ:

Նույն հակադրոյթունը հասուկ է նաեւ հայկական ծագում-նաբանական ավանդոյթան համար: Հայկը շարժուած է դեղի իր նախնիների, հայրերի (Հար) երկիր, դեղի հյուսիս եւ դեղի լեռներ, եւ այստեղից սկսում է իր դայվարը հարթավայրային երկրները իր իշխանոյթան սակ միավորած Բելի դեմ: Այստեղ հետաքրքիր է եւ Հյուսիս-նախնիներ, հայրերի երկիր կաղը, եւ այն, որ աղսամբ Հայկը, միայն այս երկրից ուժ սանալով է կարողանում հաջող դայվար մղել Բելի հետ, եւ Բելի անունը, որ իշխան-հավաքական է սեմական աշխարհի համար: Հիշենք նաեւ Բելի խոսքերը ուղղված Հայկին՝ «Դու ցուրտ սառնամանիների մեջ բնակվեցիր, սակայն սաքացու եւ մեղմացու քո հղարտ բնավորոյթան ցուրտ սառնոյթունը եւ ինձ հնազանդվելով խաղաղ աղիր»: Հայկի եւ Բելի ավանդոյթան մեջ առհասարակ, հակադրոյթունը կարելի է բացահայտել մի քանի շերտով, այդ թվում աշխարհայացքային. խստցված եւ հակադրված են յուրաքանչեւ «հյուսիսային» եւ «հարաւային» արխեսիդային մեսագաղափարախոսոյթունները, ինչը սակայն առանձին ուսումնասիրոյթան թեմա է:

* * *

Այժմ սեսնենք Հայկական Լեռնաաշխարհի արխեսիդային դերը քրիստոնեական քաղաքակրթոյթան քաղանակներում: Այստեղ առանձնացնենք երեք կայուն մոտիվ:

Առաջինը, Հայասանը՝ որոշու Ասվածաւանջան դրախտ երկիր: Սա բավականին սարածված դասկերացում է ոչ միայն հայերիս մոտ, այլեւ՝ եվրոպական երկրներում: Սրա հիմքը, իհարկե Տիգրիսի եւ Եփրատի ակունքների սեղադրումն է Եդեմում: Միջազգեսփի հին ժողովուրդների դասկերացումներում եւս Ասվածների բնակոյթան վայրը այս երկու գետերի, հասկալու Եփրատի ակունքների Լեռան մոտ է: Ինչպիսիք էլ լինէր Ասվածաւանջան Եդեմի սեղադրումը, նրա

նույնացումը Հայաստանի հետ արժանացնում է հին արխիվի, ըստ որի՝ Հյուսիսը եւ այնտեղ տեղադրվող լեռը կառվում են Ակունքի, Ոսկե Դարի, նախնական Հայրենիքի հետ:

Երկրորդ, Հայաստանը՝ որդես Ջրհեղեղից մարդկության փրկության վայր: Կրկին՝ նույն մոտիվը տեսնում ենք եւ հին միջագետքյան ավանդություններում: Եթե Եդեմի տեղադրումը Հայաստանում կարող է կասկածներ առաջացնել, ապա հայկական լեռների կաղը Ասվածաճանջյան ջրհեղեղի հետ միանալու է, եւ իր հերթին կարող է անուղղակի փաստարկ հանդիսանալ Եդեմը Հայաստանում տեղադրելու համար: Երկու ավանդություններն էլ վերաբերում են այն ժամանակաշրջանին, երբ հրեաները դեռ չէին առանձնացրել իրենց առաջավորասիական ընդհանուր ֆաղաֆա-կրթական դաշից:

Երկու ավանդություններն էլ կառված են իրար հետ ներքին ընդհանուր սրամաբանությամբ՝ մարդկային ցեղի փրկությունը Ջրհեղեղից եւ նրա նոր կյանքի սկիզբը տեղի են ունենում ծիսո նույն երկրում, ինչ որ մարդու արարումը եւ նրա նախնական, դրախտային բնակությունը:

Եվ երրորդ, Հայաստանը՝ որդես ֆրիսոնությունը ղեկավարեն առաջին ընդունած երկիր: Սա արդեն ավանդազրույց չէ, այլ անժխտելի դասնական փաստ, նույնիսկ, եթե ընդունենք որդես նրա սարտեթիլ ոչ թե 301թ., այլ 314թ.: Չնայած ֆրիսոնությունը ծնվեց Պաղեստինում, բայց ամբողջ մի ժողովրդի կրոն ղեկավարեն դարձավ առաջին անգամ Հայաստանում:

Եվ այս անգամ էլ նորից գործ ունենք նույն մոտիվների հետ՝ Հայաստանը հանդես է գալիս որդես Սկզբնավորման եւ փրկության գաղափարների հետ կառված երկիր: Քրիստոնեությունը ինքը իր դասնության ընթացքում դարձավ գերազանցադես Հյուսիսի կրոն: Չնայած, այն ծագեց հրեական, ավելի լայն առումով սեմական միջավայրում, բայց հրեաները չընդունեցին Քրիստոսին, որովհետեւ Նրա առաքելությունը էականորեն խորթ էր նրանց ողջ աշխարհայացքին: Առաջին դարերում ֆրիսոնության հիմնական սարածողներն ու ֆարգիչները հաճախ եղան սեմական (կամ սեմա-ֆամական) ժողովուրդները, սակայն ի վերջո նրանք բոլորն էլ, բացի աննշան մնացորդից, հրաժարվեցին ֆրիսոնությունից եւ դարձան մահմեդական: Հնդեվրոպական ժողովուրդները՝ հակառակը, բացի Իրանից եւ Հնդկաստանից, բոլորն էլ ընդունեցին ֆրիսոնությունը: Արդյունքում այս կրոնը, դարձավ գերազանցադես հնդեվրոպացիների կողմից դավանվող աշխարհայացք եւ աշխարհագրորեն տեղադրվեց Հյուսիս-

սում: Այսինքն ֆրիսոնեության մեջ առկա էր էական մի առանցք, որը հոգեհարազատ էր հենց այս ժողովուրդներին, եւ իրականում՝ խորթ սեմականներին: Այս առումով առավել հետաքրքիր է դառնում Հայաստանի դերը, որդես ֆրիսոնեությունն առաջինը ընդունած երկիր: Սա փաստորեն սկիզբ հանդիսացավ ֆրիսոնեության այսպես ասած հնդեվրոպականացման եւ բուն ֆրիսոնեական (արեւմտյան թե արեւելյան) ֆաղափարության: Իսկ եթե ընդունենք Հայկական Լեռնաձխարհը որդես հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրենիք, ապա առավել եւս հետաքրքիր եւ սիմվոլիկ է դառնում այն փաստը, որ գերազանցապես հնդեվրոպացիների կողմից դավանվող կրոնը առաջինը ընդունվեց նրանց նախահայրենիք-երկրում: Այս բոլորը դեռ է ընդունենք ոչ որդես դասական դասահական զուգադիտումներ, ինչպես դեռ է աներ էմիլիոս մի գիտություն, այլ Հոգու կնիքը իր վրա կրող սիմվոլներ:

* * *

Այսպիսով սենում ենք, որ ֆրիսոնեական ավանդության քաջանակներում Հայկական Լեռնաձխարհը շարունակում է կատարել նույն արխեսիոյալին դերը, ինչ որ կատարում էր Հին Առաջավոր Ասիայի ֆաղափարության համար: Այն կառվում է՝ Սկզբի, Ակունքի, Փրկության, Նախահայրենիքի եւ Ոսկե Դարի գաղափարների հետ: Պատմության մեջ Հայկական Լեռնաձխարհը ակտիվ հանդես է գալիս այն դասերին, երբ ավարտվում է դասնասիեզերական մի մեծ ցիկլ եւ սկզբնավորվում է Նորը, երբ հիմք է դրվում մի նոր մեծ ֆաղափարության, այսինքն՝ այն հանգույցային կետերին, երբ իրար են հանդիպում Պատմությունը եւ Տիեզերքը, ժամանակը եւ Հավիտենականությունը: Սրանում է կենտրոնի նրա դերը: Պատմական ավելի «սովորական» ժամանակահատվածներում Հայկական Լեռնաձխարհի դերը մնում է սովորի մեջ, նրա իսկական բացահայտումը տեղի է ունենում արտառոց, դարադրոսալ, վախճանաբանական կետերում: Իր դասմության ընթացքում նա հազվադեպ է դառնում խոշոր աշխարհակալ ֆաղափարական կազմավորումների կենտրոն, իր հոգեւոր գերազանցությունը ասես չուզենալով խառնել աշխարհիկ փառքին, այլ համբերատար սղասում է իր իսկական առաքելության բացահայտման դասին: Նրա ստեղծած մշակույթը չի սիրում արտաքին էֆեկտներ, այն ասկեսիկ է, կողմնորոշված է իր եւ իրեն ընկալողի ներքին աշխարհին, արտաքինության միջոցների մեջ՝ լինելով շատ զուստ:

* * *

Թերեւս ամենահետաքրքիրը նա է, որ Հայկական Լեռնաձխար-հի արխիտիոյին այդ դերը, որ առկա է հին առաջա-վորասիական, իսկ արդա՝ րիստոնեական ֆաղափարքայուններում, յուրահասուկ ձեւով վերածնվում է ժամանակակից գիտական դասկերացումներում: Գիտական շատ լուրջ փաստարկներով հիմնավորվում է այն տեսությունը, որ Հայկական Լեռնաձխարիը մ.թ.ա. V-IV հազ. մաս է կազմել հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրենիքի, կամ նրա միջուկն է եղել: Գիտական այս տեսությունը լավ առնչվում է Նոյի մասին ավանդության, նրա որդի Հաբեթի՝ երկրագնդի հյուսիսային եւ արեւմտյան կողմերը ժառանգելու, եւ հայերի՝ որդես Հաբեթի սերնդի ավագ ներկայացուցիչների միջնադարյան դասկերացումների հետ:

Գիտական այս նոր տեսության շնորհիվ Հայաստանը կրկին հանդես է գալիս որդես սկզբնավորման կետ, որդես նախահայրենիք: Սա վկայում է այդ հնագույն արխիտիոյ կենսունակության մասին, որովհետեւ ինչքան էլ գիտական տեսությունները արտաբան հիմնավորվեն միայն էմպիրիկ եւ տրամաբանական փաստարկներով, իրականում քանի որ նրանց ստեղծողները մարդիկ են, ուստի եւ ոգու անգիտակցական ֆունդամենտալ շերտերը, իրենց խորքային եւ ձեւավորող ազդեցությունն են թողնում նաեւ գիտական տեսությունների վրա:

Այս առումով ղեւս է վերականգնել հնդեվրոպական Հյուսիսի եւ սեմական Հարավի ֆաղափարքական հակադրությունը Առաջավոր Ասիայում, հնդեվրոպական միասնության ժամանակաշրջանի համար, այսինքն՝ այն ժամանակվա համար, երբ Հայկական Լեռնաձխարիը դեռ այդ ժողովուրդների բնակության վայրն էր: Հնդեվրոպացիները հնագույն (մինչեւ IV հազ. մ.թ.ա.) առաջավորասիական ֆաղափարքայուն համալիրում հսակորեն կատարում են Հյուսիսի արխիտիոյին դերը: Սեմիտները եւ ավելի լայնորեն աֆրասիական (սեմա-ֆամական) ժողովուրդները՝ հակառակը «հարավային» են ոչ միայն Առաջավոր-Ասիայում իրենց գրաված աշխարհագրական դիրքով, այլեւ իրենց ծագումով, քանի որ նրանց նախահայրենիքը ըստ գիտական ուսումնասիրությունների ղեւս է եղած լինի Աֆրիկայում՝ Սահարայի կողմերում, եւ նրանց ծագման մեջ որոշակի դեր է խաղացել նեոգոյի դասան:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածում (VI-V հազ. մ.թ.ա.) կարելի է ուրվագծել հնդեվրոպական Հյուսիսի եւ սեմա-ֆամական

Հարավի հակադրությունը հետևյալ ուղղություններով: Հյուսիսը ավելի «բարբարոսական» է: Թեև հնդեվրոպական միասնության վերականգնվող հասարակությունը ծանոթ է սոցիալական դիֆերենցիացիային (ուճի 3 դասեր), բայց նրանում գոյություն չունի կենսոնացված կոժ տեսական կառույց: Նրա թագավորները առաջին հերթին կասարում են սակրալ-ծիսական ֆունկցիաներ: Հյուսիսը նաև ավելի ռազմասենյ է՝ հնդեվրոպացիների գլխավոր գյուղ ռազմականներն են, որոնցով նրանք նվաճեցին աշխարհի կեսը: Ընդհանուր առմամբ, այս հասարակությունը կարելի է մեծ ճգնաժամը նկարագրել որպես արիստոկրատական՝ դրան բնորոշ աղակենսոնացումով եւ ռազմական դասի ու ռազմական էթիկայի սիրադեմամբ, իսկ ըստ որո՛ս վյալների՝ ինչ որ ժողովուրդն է որպես թեոկրատական: Դրան հակառակը՝ Հարավը (հարթավայրային, սեմական), ավելի «ֆաղափակիր» է, եւ շարժվում է դեղի ավելի ու ավելի մեծ սարածիներ ընդգրկող տեսական կենսոնացված, բռնակալական կառույց եւ ի վերջո աշխարհակալ արեւելյան բռնապետություն:

Այստիսով, հակադրվում է «արիստոկրատական», ազատ-սենյ Հյուսիսը (համ. Հայկը՝ որը աղսամբելով առաջին աշխարհակալ բռնապետ Բելի դեմ գնում է դեղի նախնյաց երկիր՝ Հյուսիս), եւ «ֆաղափակիր», բռնակալական Հարավը (համ. Բել Նիմրոդը՝ առաջին աշխարհակալ եւ կենսոնացված աշխարհիկ իշխանության հիմնադիր, կամ Մարա Մելիփ՝ գրեթե նույն դերով): Միաժամանակ, ինչպես ժողովուրդն աշխարհակալ, Հյուսիսը գիտակցվում է որպես նախնական մաքուր վիճակի եւ Ոսկե Դարի դաժնաման վայր, իսկ Հարավը՝ որպես մարդկության բաժանման եւ «աշխարհիկության», Ասվածային նախնական օրենքներից հեռանալու վայր (համ. Բաբելոնյան աշխարհաժողովության ավանդությունը՝ «եւ եղավ, երբ նրանք արեւելից չվեցին Սեմաար երկրում գտնվող մի դաժն եւ այստեղ բնակվեցին» - շարժումը կասարվում է դեղի արեւմուտք եւ դեղի հարավ):

Հյուսիս-Հարավ այս նախադասմանական ֆաղափակրական հակադրությունը յուրահասուկ ձեւով արտահայտվել է գնոսի-կական մի աղբյուրի մեջ, որը կոչվում է «Երգ մարգարիսի մասին»: Սրա սյուժեի հիմքում հնդեվրոպական «հիմնական առաստելի» սարբերակներից մեկն է: Արեւելյան մի երկրի (որը շեղադրվում է Իրանի հյուսիս-արեւելքում՝ Պարթեների կամ Վրկանաց երկրում) արեւայագն ուղեւորվում է դեղի արեւմուտք՝ Եգիպտոս, որտեղից տեսք է բերի մարգարիսը, որը գտնվում է օձի երախում: Երգի սյուժեն հին ծագում

ունի եւ մեզ հետաքրքրում է սրբազան աշխարհագրության իր սիմվոլիկայով: Այստեղ հակադրությունը գնում է հետեւյալ ուղղություններով՝ ա) արեւել-արեւմուտ, բ) հյուսիս-հարավ, գ) երկուսը միասին համադրելով հյուսիս-արեւել, հարավ-արեւմուտ, կամ Իրան-Եգիպտոս: Հյուսիս-արեւելը՝ Իրանը, նույնացվում է արդարության սուրբ երկրի հետ, հարավ-արեւմուտը՝ Եգիպտոսը, նյութի եւ խավար աշխարհի հետ: Հյուսիս-արեւելյան ուղղությունը որդես հասուկ սակրալություն ունեցող առկա է որոշ մշակույթներում՝ օրինակ Հնդկաստանում դա Ինդրայի ուղղությունն է: Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Տեսարանները» ողջ օլկունենան բաժանվում է ըստ ուղղությունների (սրիզոնների)՝ հյուսիս-արեւմտյան, հարավ-արեւմտյան եւն.: Հյուսիս-արեւելյան ուղղության մեջ մտնում են՝ Վրկանը, Բակսիան, Հայաստանը եւն.: Այստիսով, «Մարգարիտի երգում» կարող ենք Պարթեւների երկրի փոխարեն (հյուսիս-արեւել) ենթադրաբար տեղադրել եւ Հայաստանը, բայց դա անելուց առաջ ղետք է տեսնենք հակադրվող զույգի երկրորդ անդամի՝ Եգիպտոսի սակրալ աշխարհագրությունը:

Եգիպտոսի բացասական սիմվոլիկան հին աշխարհի եւ միջնադարի ղասկերացումներում բավականին կայուն է: Եգիպտոսի հին անվանումը՝ Քեմե, նշանակում է «սեւ երկիր»: Այս անունը, ըստ երեւոյթի, կաղվում է նաեւ Նոյի անիծյալ որդի Քամի հետ (ըստ ավանդոյան՝ եգիպտացիները Քամի որդի կան թոռան Մեսսիմի սերունդն եւն, այստեղից էլ Մըսր անունը): Սակրալ աշխարհագրոյունում Եգիպտոսը կաղվում է հարավ-արեւմտյան ուղղոյուն հետ, ուր միավորվում են բացասական սիմվոլիկայով երկու ուղղոյուն՝ արեւմտյանը (մայրամուտ, մահ, անկում) եւ հարավը (աշխարհիկոյուն, նյութաղաւտոյուն, տարանջատւածոյուն): Այստիսով, Եգիպտոսը՝ որդես հարավ-արեւմուտ, հակադրվում է հյուսիս-արեւելը խորհրդանշող երկրներին՝ Հայաստան, Մարաստան, Պարթեւստան եւն., որոնք միավորում են հյուսիսը (սկիզբ, մարտոյուն, սրբոյուն) եւ արեւելը (արտալոյս, վերելք, հուր):

Այս առումով նոր իմաստ կարող է ստանալ հայկական էղոսի Սասուն-Մըսր հակադրոյունը: Էղոսի Մըսրը իհարկե անղայման չի միանշանակ նոյնացնել Եգիպտոս-Մըսրի հետ, բայց անունների փոխկաղակցւածոյունը ակնհայտ է: Որոշ հետաքրքրոյուն է ներկայացնում այն, որ ըստ մեր ղասմագիրների (Մովսես Խորենացի, Թովմա Արծրունի) Բել Նեբրովթը Մեսսիմի՝ այսինքն եգիպտացիների նախահոր որդին է: Այսինքն՝ Բելը եւս ինչ որ ձեւով կաղվում է Մըսր-Եգիպտոսի հետ: Թովմա Արծրունին համարում է Բել Նեբրովթին

«Եթովպացի»: Մեր դասնագիտների մոտ նաեւ ավանդական դասնություններ են դասնանվել Քամի եւ Սեմի սերունդների դասնանվումը, ըստ որի Քամի սերունդները, որոնց ժառանգությունն էր երկրագնդի հարավը, բռնությամբ տիրեցին Սեմի սերունդների ժառանգություն արեւելքին (առաջին հերթին Միջագետքին): Այս ավանդագրությունը ըստ երեւոյթի արձանագրում են աֆրասիական ժողովուրդների երկակի ծագումը՝ սոփսակ եւ սեւամորթ ցեղերի խաչասերման արդյունքում, ինչպէս նաեւ՝ նրանց Աֆրիկայից եկվոր լինելը: Այստեղից՝ դարձ է դառնում Բելի «Եթովպացի» եւ «Եգիպտացի» լինելը:

Այսպիսով, նշանակում է Հայկական Լեռնաձխարհ-Եգիպտոս (Սասուն-Մըս) գլոբալ աշխարհիմասական հակադրությունը մերձավոր-արեւելյան ֆաղափակրթության համաստեփսում: Հակադրությունների ցանկը կարելի է շարունակել.

- խաչադասներ - կռադասներ (Եգիպտոսը որդես կռադասության սիմվոլ միջնադարում, «կռադաս խալիֆան» էդոսում, Բել Նիմրոդը որդես կռադասության հիմնադիր հին դասնագիտների մոտ),

- ազաստենչություն (Հայկ, Դավիթ եւն.) - բռնակալություն (Հին Եգիպտոսը որդես արեւելյան բռնադատության օրինակ, Բելը, Մըսա Մելիքը որդես առաջին աշխարհակալ բռնակալներ),

- գերազանցադես Հոգու, հոգեւոր իշխանության, ակունքի սրբության երկիր - աշխարհիկության, նյութադասության երկիր,

- ֆաղափակրթության՝ որդես հոգեւոր երեւոյթի հայրենիք - նյութադասական, «մարդկային», աշխարհիկ, մեղսագործ ֆաղափակրթության սկիզբ,

- սոփսակամորթների կամ առնվազն հնդեվրոպացիների մախահայրենիք - սեւամորթ ֆամիսների, «Եթովպացիների» երկիր:

* * *

Վերջում մեզ մնաց ուրվագծել նաեւ Հայկական Լեռնաձխարհի ներքին աշխարհիմասության տարրերը:

Ելնելով Ա. Մովսիսյանի վերլուծված նյութից կարելի է հաստատել, որ հյուսիս-հարավ բաժանում-հակադրությունը դասնանվում է նաեւ բուն Հայկական Լեռնաձխարհի ներսում: Եթե Առաջավոր Ասիայի մաստաբով Հայկական Լեռնաձխարհը հանդես է գալիս որդես սրբազան հյուսիս, ադա իր ներսում նա իր հերթին բաժանվում է հյուսիսի եւ հարավի: Երկուսն էլ ունեն գերբնական աշխարհի

սիմվոլիկա, քանի որ Հայկական Լեռնաձխարհը իր ամբողջության մեջ հանդես գալով որդես «Հյուսիս» արդեն կառված է գերբնական աշխարհի հետ, բայց նրա ներսում արդեն այդ կառույցը բաժանվում է եւ ստանում դրական երանգավորում հյուսիսային մասում եւ վստահավոր, դիվային՝ հարավայինում: Լեռնաձխարհի հյուսիսում (Եփրատի, Արափի ակունքներ) ընկած է դախար, կամ անմահության, ասվածների երկիրը, հարավում (Անգեղսուն) տեղադրվում է անդաշխարհը:

Այստիպով, նախադես Հայկական Լեռնաձխարհը բաժանվում է հյուսիսի եւ հարավի համադասասխան սիմվոլիկայով: Ավելի մանրամասն բաժանման համար նյութ է տալիս ծագումնաբանական ավանդությունը:

Հայկը որդես իր բնակության վայր ընտրում է Լեռնաձխարհի ճիշտ կենտրոնում գտնվող մի վայր, որը կոչում է Հարբ (որովհետեւ այստեղ բնակվեցին Թորգոմի «տան» հայրերը): Հարբից մի փոքր հյուսիս գտնվում են Բյուրակնի լեռները, իսկ հարավից նրան սահմանակից է Տարոնի շրջանը (թերեւս ենթադրենք, որ վաղ ժամանակներում սրանք կարող են կազմած լինել մեկ միավոր): Հայաստանի այս շրջանը (Հարբ-Տարոն եւ սահմանակից գավառներ) դեռ է առանձնացնենք որդես Լեռնաձխարհի համար Կենտրոնի դեր կատարող եւ աշխարհագրական եւ հոգեւոր իմաստով: Հետագա դարերում այս շրջանը թեւեւ երբեք չի եղել վարչական եւ քաղաքական կենտրոն, սակայն միշտ կատարել է հայոց ոգու իմաստաբանության բնագրի, թափնված էներգիայի մի տեսակ դաշտի դեր: Հնում նա եղել է Վահագնադասության կենտրոնը, միջնադարում այստեղ կենտրոնացավ Ս. Կարապետի դաստանում: Սա նաեւ Մամիկոնյանների կալվածքն էր, որոնք Հայոց դաստանության մեջ մարմնավորեցին հայկական ռազմուժն ու լավագույնս ըմբռնեցին մահով անմահանալու խորհուրդը: Ադա այն հանդիսացավ մեր էդոսի, Մետրոդ Մաքսոցի եւ Մովսես Խորենացու հայրենիքը, առանց որոնց անհնար է դասկերացնել հայկական հոգեւոր-մշակութային դիմագիծը: Նոր դարերում Սասունի հետ միասին այս շրջանը դարձավ արեւմտահայ ազատագրական դաշտի գլխավոր կենտրոն եւ սիմվոլ: Իսկ մեր դարի 30-ական թթ. Տարոնի խորհուրդը դարձավ Տարոնականության համահայկական գաղափարախոսության հիմք:

Հայկի մահից հետո նրա ավագ որդի Արամանյակը եւ նրա սերունդները Պասմահոր հասուկ ընդգծումով շարժվում են դեպի հյուսիս-արեւելք: Այստիպով, սկսվում է Հայկի սերունդների կողմից Այրարատ նահանգի եւ հայոց հյուսիս-արեւելյան կողմերի բնակեցումը:

Այնուհետև, Հայկի սերունդների ղեկավարությունը կենտրոնանում է Այրարատում՝ Լեռնաախարհի հյուսիս-արևելքում: Այս սեղանաբարձի կարևորությունը ընդգծվում է թե նրանով, որ այն կասարում են հենց Հայկի ավագ սերունդները, թե նրանով, որ ավանդությունը հասուն է ձեռնով ղեկավարելու և նշել է շարժման ուղղությունը՝ հյուսիս-արևելք: Մենք շեշտումք արդեն հյուսիս-արևելքի սիմվոլիկական ընդհանուր սակրալ աշխարհագրության մեջ, շեշտումք նաև, որ Հայկական Լեռնաախարհը իր ամբողջությամբ ընկալվում է որպես Մերձավոր Արևելքի հյուսիս-արևելք, և ուրեմն, հասուն խորհուրդ մեզ է շեշտել նրա մեջ, որ Հայկական Լեռնաախարհի ներսում էլ հայերի ավագ սերունդը ընտրում է հենց այս ուղղությունը: Սա սովորական միգրացիա չէր, այլ կարելի է ասել ծիսական մի շարժում: Հետագայում էլ մենք շեշտումք ենք, որ Այրարատի դերը Հայոց ղեկավարության գրեթե ողջ ընթացքում կենտրոնական է: Սա փաստորեն Տարոն-Հարֆից հետո և նրանից առանձնացած երկրորդ կենտրոնն է: Կարելի է ասել, որ եթե Այրարատը Հայաստանի ինֆրազոնալիցությունն է, ապա Տարոնը՝ նրա անգիսակցականն է:

Առավել հետաքրքիր է նաև, որ Հայկի սերունդների այս շարժումը և հաստատումը հյուսիս-արևելքում ունի և յուրահասուն ղեկավարական մարզարտության իմաստ (թեև բավականին սխուր): Սկսած որոշակի ժամանակվանից, հայերի կողմից վարչականորեն վերահսկվող սարածքները Հայկական Լեռնաախարհում կրճատվում են և այդ կրճատման ուղղությունը շարժվում է ձգտորեն արևմուտքից-արևելք և հարավից-հյուսիս, ինչպես նաև հարավ-արևմուտքից՝ հյուսիս-արևելք: Առաջինը Փոքր Հայքն էր, որ կորցրեց հայկական վերահսկողությունը: Դրան հետևեցին Ծոփքը և Բարձր Հայքը: X դարի վերջին հայկական թագավորությունները և իշխանությունները ընդգրկում են արդեն միայն երկրի արևելքը: XII դ.-ում Ջաֆարյանների իշխանությունը ընդգրկում է իր մեջ արդեն Լեռնաախարհի հյուսիս-արևելքը միայն: (Միակ բացառությունը այս շարժման մեջ Կիլիկիայի 300-ամյա ղեկավարումն էր, բայց այն էլ Հայկական Լեռնաախարհից դուրս): Իսկ այսօր, ղեկավարական բոլոր վայրիվերումներից հետո, Հայաստանը, որպես հայաբնակ սարածք և ղեկավարում, ամփոփվեց Հայկական Լեռնաախարհի հյուսիս-արևելքում, փաստորեն Հայկի ավագ սերունդի ժառանգած սարածքում:

Այսինքն, հայոց ղեկավարության շարժումը յուրահասուն կրկնում էր Հայկի որդիների նախնական շարժման, իսկ այս վերջինս իր մեջ ծրագրավորված ուներ հայոց ղեկավարության հետագա ընթացքը:

Մնում է սղասել միայն նոր Արամին, որը ելնելով Արարսյան դաժնից կհաղթի բոլոր թեմաճիներին եւ կմիավորի Հայկական Լեռնաճխարհը:

Այստիսով, Հայկական Լեռնաճխարհի ներսում էլ որդես նրա մեկ կենսուն, հասուկ նշանակությամբ օժտված առանձնացնում ենք Հայկական Լեռնաճխարհի հյուսիս-արեւելյան մասը, եւ դա դասահական չենք համարում, որովհետեւ Հայկական Լեռնաճխարհն ինքը Մեծավոր Արեւելի սահմաններում առանձնանում է որդես հյուսիս-արեւելք, եւ ուրեմն օրինաչափ է, որ նրա ներին կենսունն եւս տեղադրվի այդ ուղղությամբ:

Հայկական Լեռնաճխարհի ներին աճխարհիմաստության հետ կաղված այլ հարցեր դահանջում են հասուկ վերլուծություն:

* * *

Ամփոփելով, դեսք է եւս մեկ անգամ արձանագրենք, որ հնուց մինչեւ այսօր առկա է դասկերացումների կայուն կոմղլեքս, որը կաղում է Հայկական Լեռնաճխարհը Ակունքի, Սկզբի, նախահայրենիքի գաղափարների հետ: Այս կոմղլեքսը առկա է հին արեւելյան, աղա քրիստոնեական քաղաքակրթություններում, ինչդես նաեւ ժամանակակից գիտական տեսություններում:

Որդես ակունքի նախնիների եւ Արարման հետ կաղված երկիր Հայկական Լեռնաճխարհը կասարում է հոգեւոր-էներգետիկ դասարների, թաքնված իմաստության յուրահասուկ դահետսի դեր: Նա երկնայինի եւ երկրայինի միջեւ միջնորդի դեր է կասարում դասմասիեզերական հանգուցային իրադարձությունների ժամանակ:

Այստեղից էլ նրա դասմական առաքելությունը, որը իր լիակասար արսահայտությունն է գտնում դասմական թե տիեզերական ցիկլերի սկզբնավորման եւ վախճանաքանական կետերին հասնելու ժամանակ:

Այսօր, երբ քազմաթիվ նախանշաններ խոսում են նրա մասին, որ մոտենում է դասմական, գուցե նաեւ տիեզերական, մի մեծ ցիկլի ավարսը (համ. օրինակ Արեւնյան Եվրոդայի՝ որդես քրիստոնեական քաղաքակրթության փաստացի ավարսը, վախճանաքանական տրամադրությունների առատությունը, տեխնոկրատական մտածելակերդի փակուղի մտնելը՝ բնադահողանական գլոբալ ճգնաժամի առջեւ, մոդեռնի դարի ավարսը, աճխարհի աննախադեղ միօրինակացումը եւն.), այս դայմաններում Հայկական Լեռնաճխարհը կրկին կարող է հանդես գալ դասմաս-տիեզերական իր առաքելությամբ՝ երկու ցիկլերի հանգուցակետային դահին:

Այս առումով գուցե դասահական չէ հնագույն սակրալ դասկերացումների եւ արխեսիոների մերօրյա անստատիկ վերածնունդը, նույնիսկ գիտական կամ մեթոդական տեսությունների ձեւով: Դրա մեջ էլ դեռ էլ տեսնել ժամանակի նշաններ:

Հին այս սինվոլիկայի վերածարծումը դարձաւ զբաղմունք չէ, քանզի անկախ մեր կողմից նրանց գիտակցել-չգիտակցելուց՝ նրանք կատարում են իրենց հիմնարար դերը դասնության մեջ, ներդրած լինելով մեր անգիտակցականի մեջ:

Այդպիսի արծարծումը իր մեծ դերն ունի խորհային ինքնաճանաչողության եւ ազգային ռազմավարության ճիշտ հասկացման կատարելու համար:

Հրանտ Տեր-Աբրահամյան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՎԱՆԴԱԿԸ ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔՆ Է
(Կաճ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ՀԱՅԵՐԻՆ) 3

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՎԱՆԴԱԿԻ ԲՆԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ
..... 8

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՊԱՏՄԱ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ 16

